

<https://helda.helsinki.fi>

Mitä, kuinka ja miksi: selittäminen historiantutkimuksessa

Seppälä, Päivi

Gaudeamus Helsinki University Press
2018

Seppälä , P 2018 , Mitä, kuinka ja miksi: selittäminen historiantutkimuksessa . julkaisussa T Kaidesoja , T Kankainen & P Ylikoski (toim) , Syistä selityksiin - Kausaalisuus ja selittäminen yhteiskuntatieteissä . Gaudeamus Helsinki University Press , Sivut 199-233 . <
<https://www.gaudeamus.fi/syista-selityksiin/> >

<http://hdl.handle.net/10138/315982>

publishedVersion

Downloaded from Helda, University of Helsinki institutional repository.

This is an electronic reprint of the original article.

This reprint may differ from the original in pagination and typographic detail.

Please cite the original version.

MITÄ, KUINKA JA MIKSI: SELITTÄMINEN HISTORiantutkimuksessa

Päivi Seppälä

Selittäminen oli kuuma väittelyn aihe 1950- ja 1970-lukujen historianfilosofisessa keskustelussa. Keskustelua hallitsi tällöin kysymys peittävän lain selitysmallin soveltuvuudesta historian-tutkimukseen. Kysymyksen oli alun perin nostanut esiin Carl Hempel vuonna 1942 ilmestyneellä artikkelillaan ”The role of functional laws in history”. Hempelin mukaan historiantutkimuksessa vastataan muiden tieteenalojen tapaan *miksi*-kysymyksiin vetoamalla viime kädessä yleisiin lakeihin. Väittely peittävän lain mallista ja historiantutkimuksen selitysten luonteesta kuitenkin vaientui lähestulkoon kokonaan 1980-luvulle tultaessa, jolloin historianfilosofian uudeksi kuumaksi teemaksi nousivat postmodernismi, kielellinen käänne, kysymys historiantutkimuksen suhteesta fiktion ja erityisesti siitä, miten historialliset ”narratiivit” rakentuvat. Syyt siihen, miksi keskustelu peittävän lain mallista vähitellen siirtyi pois muodista myös historianfilosofiassa, lienevät arvattavissa jo kirjan aikaisempien lukujen perusteella: mallilla ei näyttänyt käytännössä olevan mitään tekemistä sen kanssa, miten historioitsijat selityksiään rakentavat, oikeuttavat ja puolustavat suhteessa kilpaileviin selityksiin.

Tämän luvun tarkoituksena on ensinnäkin nostaa uudelleen esiin kysymys siitä, miten historiantutkijat selittävät, käyttäen soveltuvien osin hyväksi kirjan aikaisemmissa luvuissa esiteltyjä

näkemyksiä kausaalisesta selittämisestä, ymmärtämisestä ja mekanismeista. Tätä teoreettista pohjaa ei kuitenkaan hyödynnetä vain teorian itsensä vuoksi, vaan tarkoitus on onnistua siinä, missä peittävistä laeista käydyssä keskustelussa epäonnistuttiin. Pysin antamaan historiallisesta selittämisestä sellaisen kuvan, jota historian tutkijat voivat pitää perusteltuna. Lisäksi nostan esiin teoreettisia välineitä, joita historian tutkijat voivat hyödyntää tutkimuksensa jäsentämisessä, selitysten täsmentämisessä ja kriittisessä arvioinnissa.

Pääväitteeni on, että historian tutkimus on kauttaaltaan kausaalisen selityksellisen järjelyn läpäisemää. Kausaalinen päättely ja selittäminen eivät ole läsnä historioitsijan työssä vain silloin, kun hän kirjoitetussa tutkimuksessaan kysyy, miksi tai kuinka jokin tapahtui. Kausaaliseen järjelyyn tukeudutaan myös silloin, kun valikoidaan, mitkä aineiston pohjalta päätellyistä menneisyyden tapahtumista tulisi sisällyttää lopulliseen kirjoitettuun tutkimukseen. Lisäksi kausaalista järjelyä vaaditaan myös sen päätteliseksi, mitä tapahtui ja milloin.

Toiseksi esitän, että *kontrastiivis-kontrafaktuaalinen teoria kausaalisesta selittämisestä* täydennettynä ajatuksella kausaalista mekanismeista tarjoaa luontevan kehyksen ymmärtää historiallista järjelyä *mitä-*, *miten-*, *milloin-* ja *miksi-*kysymyksiin vastattaessa. Kontrastiivis-kontrafaktuaalisen teorian mukaan syy-seuraussuhteita koskeva päättely toimii kontrastiivisten ”*miksi b tapahtui sen sijaan, että b’ olisi tapahtunut*”-kysymysten kautta (ks. Kuorikosken luku tässä kirjassa). Kysymys voi olla muodoltaan myös kausaalisen mekanismin lopputulosta koskeva *kuinka-*kysymys: ”*Kuinka b sen sijaan, että b’?*” Kontrastiivisiin kysymyksiin taas vastataan nostamalla esiin tekijöitä, joiden uskotaan tekevän ja siten selittävän eron lopputuloksen b ja sen kontrastin b’ välillä. Vastaukset liittävät kausaalisen järjelyn käsitteellisesti yhteen

kontrafaktuaalisen järkeilyn kanssa: jos syytekijää a ei olisi tapahtunut, b ei olisi tapahtunut (vaan sen sijaan kontrasti b').

Ennen kuin käsittelen yksityiskohtaisesti historiantutkimuksellista selityksellistä järkeilyä *mitä*-, *kuinka*- ja *miksi*-kysymysten yhteydessä, lienee paikallaan mainita, mitä tarkoitan tässä kirjoituksessa käsitteellä "historiantutkimus". Kuten käyttämäni esimerkit paljastavat, tarkoitan historiantutkimuksella tässä inhimillisen menneisyyden tutkimusta sekä kirjallisten lähdeaineistojen että muiden ihmistoiminnan jättämien materiaalien jälkien, kuten arkeologisen esineistön, avulla. Historiantutkimuksella viitataan tässä siis kirjallisia (ja tietyissä tapauksissa myös suullisia) lähteitä hyödyntävään historiantutkimukseen ja arkeologiaan sekä näiden tutkimusalojen eri osa-alueisiin.

Vaikka en käsittelekään tässä luvussa suoraan muita historiallisia tieteitä tai tutkimuksenaloja, kuten elämän menneisyyttä biotieteiden ja geologian lähestymistavoin tutkivaa paleontologiaa, maailmankaikkeuden menneisyyttä tutkivaa kosmologiaa tai lajien kehitykseen keskittyvää evoluutiobiologiaa, esittämäni näkemystä historiallisesta järkeilystä voidaan soveltaa myös näihin tutkimusaloihin. Viimeaikaisessa historiantutkimuksen filosofiasa eri historiallisia tutkimusaloja yhdistävät piirteet ovatkin olleet kasvavan kiinnostuksen kohde.¹ Tilan puutteen ja kirjan rajauksen vuoksi en tässä kirjoituksessa kuitenkaan tarkastele tätä kysymystä sen syvällisemmin.

KONTRASTIIVISET SELITYSKYSYMYKSET HISTORiantutkimuksessa

Tapahtumien syitä voidaan kysyä joko *miksi*- tai *kuinka*-kysymyksillä. Kontrastiivis-kontrafaktuaalisen teorian mukaan kausaaliset *miksi*- tai *kuinka*-kysymykset ovat rakenteeltaan kontrastiivisia: "*Miksi/kuinka b sen sijaan, että b'?*" Jokapäiväisessä

kielenkäytössämme kontrastia ei kuitenkaan usein mainita – yleensä sekä selityskysymyksen kysyjälle että sen kuulijoille on esimerkiksi kysymyksen esittämisen kontekstin perusteella selvää, mikä kysymyksen implisiittisesti oletettu kontrasti on. Vaikka selityskysymyksen oletettu kontrasti yleensä selviää asiayhteydestä, tieteellisessä tutkimuksessa ja myös historian tutkimuksessa eksplisiittisten kontrastiivisten selityskysymysten asettaminen voi monissa tapauksissa olla paikallaan.

Ensinnäkin yksinkertaiselta vaikuttavalla selityskysymyksellä, kuten ”miksi kreikkalaiset voittivat Salamiin taistelun vuonna 480 eaa.”, voi olla useita antiikin tutkijaa tai sotahistorioitsijaa kiinnostavia kontrasteja. Ilmeisin kontrasti lienee kysymys, ”miksi kreikkalaiset voittivat Salamiin taistelun persialaisten sijaan”, mutta historian tutkijalle mielenkiintoisia kysymyksiä lienevät myös, ”miksi kreikkalaiset voittivat Salamiin taistelun mutta hävisivät aikaisemmat meritaistelut” tai ”miksi kreikkalaiset näyttävät voittaneen taistelun ylivoimaisesti eivätkä vain niukasti”. Näiden esimerkkikysymysten tarkoituksena ei ole ainoastaan osoittaa, että riippuen kontrastista samalla yksinkertaisella selityskysymyksellä voi olla erilaisia merkityksiä. Niiden avulla voidaan tuoda esiin myös se, että toisistaan vain kontrastinsa puolesta eroavat selityskysymykset saattavat vaatia erilaisia vastauksia. Vastatesaansa kysymykseen, ”miksi kreikkalaiset voittivat Salamiin taistelun persialaisten sijaan”, historian tutkija painottanee erilaisia selitystekijöitä Salamiin taistelun kulkuun vaikuttaneista seikoista kuin vastatessaan kysymykseen: ”Miksi kreikkalaiset näyttävät voittaneen taistelun ylivoimaisesti eivätkä vain niukasti?”

Kontrastiivisten selityskysymysten avulla voidaan helposti erottaa toisistaan kilpailevat selitykset ja toisiaan täydentävät selitykset. Otetaan esimerkiksi Suomen vuoden 1918 tapahtumista käyty keskustelu: mitkä tekijät johtivat sotaan vuonna 1918? Onko tulkinta, jossa selitetään sodan syttymistä tutkimalla sodan

punaisen osapuolen kapinallisen mentaliteetin syntymistä, ristiriidassa sellaisen tulkinnan kanssa, jossa sodan syntymistä selitetään tarkastelemalla ”Suomen valtion tilannetta, joka loi edellytykset kahtiajaon helpolle syntymiselle ja järjestäytymiselle”?² Tässä on hyvä pysähtyä tarkastelemaan, millaisiin kontrastiivisiin selityskysymyksiin nämä kaksi toisistaan eroavaa selityskysymystä oikein vastaavat. Näyttää siltä, että ensimmäinen tulkinta vastaa selityskysymykseen: ”Kuinka punainen osapuoli alkoi pitää aseellista yhteenottoa mahdollisena tai jopa välttämättömänä sen sijaan, että se olisi pitäytynyt rauhanomaisemmassa ratkaisussa?” Tämänkaltaiseen selityskysymykseen vastatessa sen kuvaaminen, miten punaiseksi itsensä mieltäneiden kapinamieliala kehittyi, saattaa olla hyvinkin olennaista. Sen sijaan valtiorakenteisiin ja valtatyhjiöiden muodostumiseen keskittyvä näkökulma vastaa esimerkiksi hyvin kysymykseen sodan ajoituksesta: ”Miksi sota syttyi juuri alkuvuodesta 1918 eikä esimerkiksi jo vuotta aiemmin?” Koska eri tulkinnat vuoden 1918 sodasta usein vastaavat erilaisiin selityskysymyksiin koskien sodan syttymistä, niitä ei tarvitse tulkita kilpaileviksi selityksiksi, vaikka pinnalta katsoen ne tuntuvat antavan hyvinkin erinäköiset vastaukset laajaan selityskysymykseen: ”Miksi sota syttyi (sen sijaan, että se ei syttynyt)?”

Suomen vuoden 1918 tapahtumien selittämisessä on siis hyödyllistä pilkkoa laaja kysymys sodan syttymisestä pienemmiksi selityskysymyksiksi, jotta kilpailevien ja toisiaan täydentävien selitysten erottaminen toisistaan olisi mahdollisimman helppoa. Suurten selityskysymysten pilkkomisesta pienempiin osiin kontrastiivisten selityskysymysten avulla ei kuitenkaan ole hyötyä ainoastaan kilpailevien selitysten ongelmia ratkottaessa. Siitä on hyötyä myös historiantutkijan tutkimuskysymysten ja aihevalintojen rajaamisessa. Historiantutkimuksessa on usein päämääränä kuvata ja selittää laajoja ja pitkäkestoisia prosesseja, klassisina esimerkkeinä mainittakoon vuoden 1918 tapahtumien lisäksi Länsi-

Rooman romahdus tai taantuminen 400-luvun loppuun mennessä tai ensimmäisenä teollisena vallankumouksena tunnettu prosessi Isossa-Britanniassa. Kontrastiivisten selityskysymysten kautta on luontevaa lähestyä laajoja, useista toisiinsa limittyneistä syytekijöistä koostuvia prosesseja ja siten tarkastella ilmiötä useista eri näkökulmista. Otetaan esimerkiksi taloushistorioitsijoiden käyttämät, avoimesti kontrastiiviset selityskysymykset: Miksi Iso-Britannia teollistui ennen Manner-Euroopan maita?³ Miksi puuvillateollisuudesta Britanniassa tuli tehdastuotantoa sen sijaan, että tämä kehitys olisi tapahtunut Intiassa?⁴ Miksi Länsi-Eurooppa teollistui ensimmäisenä Kiinan sijaan?⁵ Nämä kaikki selityskysymykset vertaavat Ison-Britannian tai Länsi-Euroopan kehitystä johonkin toiseen maantieteelliseen alueeseen ja auttavat siten tuomaan esiin toisiaan täydentäviä selityksiä sille, miksi teollinen ”vallankumous” tapahtui. Tämä esimerkki valottaa sitä kontrastiivis-kontrafaktuaaliselle teorialle keskeistä ajatusta, että selitykset eivät koskaan selitä tutkittavia ilmiöitä tai menneisyyden tapahtumia kokonaisuudessaan vaan näiden ilmiöiden eri aspekteja – se, mikä aspekti ilmiöstä nousee esille, riippuu kontrastiivisesta selityskysymyksestä.

Kuten edeltävistä esimerkeistä on käynyt ilmi, kontrastiivisten selityskysymysten suurin etu on se, että ne rajaavat tutkijan selitystehtävää siten, että mahdollisten selitystekijöiden valitseminen on helpompaa. Kontrastiiviset selityskysymykset muistuttavat siis vanhasta läksystä: selkeillä tutkimuskysymyksillä tutkimuksen tekeminen helpottuu huomattavasti. Kun tutkijalle on selvää, mille asioille hän etsii selityksiä, on mahdollisten selitysten etsiminen ja selityshypoteesien karsiminen empiirisen evidenssin perusteella yksinkertaisempaa.

Kontrastiiviset selityskysymykset ovat yksinkertainen vastaus ongelmaan, joka on usein esitetty historian tutkimuksen metodologiassa: millä perusteella historiantutkija valitsee tai hänen

tulisi valita ne asiat, jotka hän sisällyttää tietyn tapahtuman selitykseen? Vastaus ei ainakaan ole se, että historiantutkija tekisi tai että hänen tulisi tehdä näitä valintoja vain omaan (esteettiin, ideologiseen tai poliittiseen) makuunsa nojaten. Tutkijan on pikemminkin valittava monien mahdollisten selitysten ja tutkimushypoteesien joukosta tutkimusprosessinsa lopuksi sellainen tulkinta, jota lähdeaineisto mahdollisimman hyvin tukee. Tietenkin lähdeaineistosta tehtävien tulkintojen, samoin kuin sen, millaisia selityksiä pidetään mahdollisina, voidaan osoittaa vaihtelevan aikakaudesta, kulttuurista tai jopa tutkijasta toiseen. Tarkoitukseni ei kuitenkaan ole tässä kirjoituksessa ratkaista sitä, ovatko niin sanotut objektiiviset tulkinnat mahdollisia. Tarkoitukseni on pikemminkin tarjota välineitä, joiden avulla sekä historiantutkija itse että muut historiantutkijat ja myös laajempi yleisö pystyvät paremmin arvioimaan tehdyn tutkimuksen laatua. Jos selityksysymys on selvästi ilmaistu, on helpompi arvioida sitä, miten hyvin historiantutkija on kyennyt perustelemaan tarjoamansa selityksen ja rajaamaan muita mahdollisia kilpailevia selityksiä pois, sekä sitä, vastaako tarjottu selitys asetettua selityskysymystä.

Selittävien tekijöiden valinnan selkeyttämisen lisäksi kontrastiivisen selittämisen toinen selkeä etu historiantutkimuksessa on, että siihen ei kuulu oletuksia joidenkin tiettyjen selitystekijöiden ensisijaisuudesta toisiin nähden.⁶ Kontrastiivisissa selityksissä selitystekijöitä voivat olla niin toimijoiden intentiot kuin rakenteelliset seikatkin – jos tiettyjä selitystekijöitä halutaan sulkea pois, se on tehtävä muilla argumenteilla kuin kontrastiivisen selittämisen viitekehysten avulla. Samoin kiista siitä, ovatko intentionaaliset selitykset lainkaan kausaalisia selityksiä, ratkeaa käyttämällä kontrastiivisen selittämisen viitekehystä, kuten Tomi Kokkonen esittää neljännessä luvussa.

KONTRAFAKTUAALIT KAUSAALISTEN SELITYSTEN APUVÄLINEINÄ

Kuten Petri Ylikoski ja Jaakko Kuorikoski omissa luvuissaan osoittavat, yksi kausaalisen ja kontrastiivisen selityksellisen järjelyn olennainen piirre on se, että kausaalinen järjely on tiiviisti sidoksissa kontrafaktuaalisiin päätelmiin ja kykyyn vastata *mitä jos* -kysymyksiin. Tämän seikan selventäminen historian tutkimuksen kontekstissa on paikallaan, sillä historian tutkimuksen metodologiassa on viimeisen noin sadan vuoden aikana käyty kiivasta keskustelua kontrafaktuaalisten päätelmien ja *mitä jos* -kysymysten sopivuudesta historian tutkimukseen.⁷

Kontrafaktuaalien vastustajat ovat vedonneet siihen, että historian tutkimuksen tehtävä on ennen kaikkea vastata kysymyksiin siitä, mitä tapahtui.⁸ Kontrafaktuaaliset päätelmät siitä, mitä olisi tapahtunut, jos jokin seikka olisi ollut toisin, eivät näytä päällisin puolin sopivan yhteen tällaisen päämäärän kanssa. Lisäksi kontrafaktuaalien kriitikot ovat olleet huolissaan kontrafaktuaalisten päätelmien empiirisen oikeuttamisen puolesta: ”Miten voimme tehdä päätelmiä siitä, mitä ei tapahtunut? Taivas sentään, meillä on vaikeuksia jo sen ratkaisemisessa, mitä tapahtui.”⁹

Kontrafaktuaalien puolustajat taas ovat vedonneet siihen, että kontrafaktuaaliset päätelmät näyttävät käsitteellisesti olevan sidoksissa kausaaliin päätelmiin.¹⁰ Kontrastiivis-kontrafaktuaalinen teoria tukee tätä kontrafaktuaalien puolustajien usein omaan arkijärkeensä perustamaa väitettä: kontrafaktuaaliset väitteet ovat käsitteellisesti sidoksissa kausaaliin väitteisiin. Siten kontrafaktuaaleissa ei ole episteemisesti mitään sen epäilyttävämpää kuin syy-seurausväitteissä yleisesti. Sama todistusaineisto, joka kelpaa kausaalisen väitteen tueksi, kelpaa myös kausaaliseen väitteeseen liittyvän kontrafaktuaalisen väitteen tueksi.¹¹

Se, miten kontrafaktuaalit liittyvät syy-seurausväitteisiin ja kausaaliseen selittämiseen, on helppo ymmärtää kontrastiivisten selityskysymysten avulla. Jos kysymme, miksi persialaiset voittivat Salamiin taistelun sen sijaan, että kreikkalaiset olisivat voittaneet, vertaamme toisiinsa todellista tapahtunutta asiantilaa ja kuviteltua kontrastin esittämää asiantilaa. Vastauksena tähän kysymykseen esitämme selitystekijän tai -tekijät, joiden uskomme olleen ratkaisevia ja tekevän eron todellisen asiantilan ja kysymyksen kontrastin välillä. Jos näitä selitystekijöitä ei olisi ollut, kontrasti olisi toteutunut todella tapahtuneen asian sijaan. Jos siis vastaamme Salamiin taistelun lopputulosta koskevaan kysymykseen sanomalla, että Themistokles ja hänen laatimansa meritaistelutaktiikka johdattivat kreikkalaiset voittoon, sitoudumme samalla tämän väitteen kontrafaktuaaliseen seuraukseen: jos Themistokleen meritaistelutaktiikkaa ei olisi käytetty, persialaiset olisivat voittaneet.

Se, että kausaaliset väitteet liittyvät kontrafaktuaalisiin väitteisiin, ei ole pelkkä käsitteellinen kuriositeetti. Kuten kontrastiivisten selityskysymysten eksplisiittisellä käytöllä myös tutkimuksen kausaalisten väitteiden tarkastelulla kontrafaktuaalisessa muodossa on etunsa. Kontrafaktuaalit ovat hyödyllisiä tutkimuksen apuvälineitä.¹² Ensinnäkin kontrafaktuaalit auttavat jäsentämään selkeämmin esitetyn kausaaliväitteen sisällön tai vaihtoehtoisesti auttavat paljastamaan esitetyn kausaaliväitteen tyhjyyden tai epämääräisyyden. Tästä on hyötyä kausaalisen väitteen empiirisen tuen arvioimisessa: onko tutkijalla todella tarpeeksi todistusaineistoa kausaalisen väitteensä tueksi, ja kuinka epävarma kausaalinen väite on?¹³ Jos väitteellä ei ole tarpeeksi empiiristä tukea, sen esittäminen kontrafaktuaalisessa muodossa saattaa auttaa sen hahmottamisessa, millaista todistusaineistoa pitäisi etsiä väitteen tukemiseksi.

Kontrafaktuaalien käyttöä puoltaa myös se seikka, että eksplisiittinen kontrafaktuaalien käyttö on ainoa tapa esittää tutkimus-

kysymyksiä, joiden avulla tutkija voi luodata menneisyyden tapahtumien välttämättömyyden ja satunnaisuuden astetta (ks. myös Kaidesojan luvun alaluku harvinaisista hetkistä ja polku-riippuvuudesta). Toisin sanoen kontrafaktuaalisilla *mitä jos* -kysymyksillä voidaan kysyä, oliko tietty tapahtuma ylideterminoitu vai ei: jos tapahtuman tosiasiallinen syy poistetaan, olisiko jokin toinen seikka joka tapauksessa aiheuttanut samanlaisen lopputuloksen? Jos Themistoklesta ei olisi ollut, olisivatko kreikkalaiset silti löytäneet johtajan tai keksineet taistelutaktiikan, joka olisi johdattanut kreikkalaiset Salamiin taistelun voittoon? Jos historioitsijalla on tarpeeksi todistusaineistoa, jonka avulla vastata tähän kysymykseen kielteisesti, voidaan sanoa, että Salamiin taistelun lopputulos oli hyvin kontingentti suhteessa Themistokleen toimintaan: jos Themistoklesta ei olisi ollut johtamassa taistelua, ei näytä olleen mitään varamekanismia, joka olisi Themistokleen puuttuessa taannut kreikkalaisten voiton.¹⁴ Tällaisen päätelmän nojalla voidaan myös väittää Themistokleen toimintaa historiallisesti *merkittäväksi*. Historiantutkimuksessa usein esiintyvät arviot jonkin tapahtuman, henkilön tai toiminnan merkittävydestä liittyvätkin usein tämänkaltaiseen kontrafaktuaaliseen päättelyyn. Esimerkiksi väiteltäessä Sarajevon laukausten merkityksestä ensimmäisen maailmansodan synnylle arvioidaankin sodan väistämättömyyttä: oliko sota todella ylideterminoitu siten, että vaikka Sarajevon laukauksia ei olisi ammuttu, liittoumien muodostama ”ruutitynnäri” olisi ennen pitkää räjähtänyt syystä tai toisesta?¹⁵

NARRATIIVEISTA KAUSAALISIIN SKENAARIOIHIN

Historiantutkimuksessa vastataan toisinaan *miksi*-kysymyksiin listaamalla tekijöitä, joiden uskotaan aiheuttaneen tarkasteltavan tapahtuman. Usein kuitenkin syytekijät esitetään kuvaamalla ne osana tapahtumaan johtanutta kausaalista prosessia. Toisin

sanoen historiantutkimuksessa kausaaliset selitykset esitetään usein tutkijoiden rakentamien narratiivien muodossa.¹⁶ Narratiivit kuvaavat lopputulokseen johtaneen kausaalisen kehityskulun. Ne voidaankin tulkita vastauksiksi kausaalisiin *kuinka*-kysymyksiin: kuinka tietyt syytekijät olivat vuorovaikutuksessa keskenään ja aiheuttivat siten lopputuloksen, jonka haluamme selittää, sen sijaan, että olisi tapahtunut jotain muuta?

Narratiivien ymmärtämiseksi olennaista on kysyä, millaisin kriteerein tai päättelyin narratiivin selitykselliset elementit valitaan. Kuten Tuukka Kaidesoja omassa luvussaan huomauttaa, historiaa ei ole syytä olettaa valmiiksi jäsentyneen narratiivin muotoon. Samoin tutkimuksessa ei yleensä pidetä järkevänä sitä, että narratiivissa esitettäisiin jokainen mahdollinen historiallinen yksityiskohta tai fakta. Näkemykseni mukaan narratiivien rakentamiseen ja narratiiviin sisällytettävien tekijöiden valintaan liittyy olennaisesti kaksi seikkaa: kontrastiiviset selityskysymykset yhdessä kontrafaktuaalisten päättelyiden kanssa sekä selityksellinen kilpailu.

Narratiivien rakentamista ohjaavat kontrastiiviset selityskysymykset. Selitettäessä narratiivisesti jotakin laajaa historiallista prosessia, kuten ensimmäistä teollista vallankumousta, narratiivin luomista ohjaa yleisimmin selityskysymys siitä, kuinka ja miksi teollinen vallankumous alkoi Isossa-Britanniassa. Kuten jo edellä esitin, tämä laaja selityskysymys voi saada useita erilaisia kontrasteja, kuten esimerkiksi ”miksi juuri Isossa-Britanniassa eikä Intiassa”, ja nämä kontrastit ohjaavat myös narratiiviin sisällytettävien selitystekijöiden valintaa. Usein narratiiveista löytyykin, tosin rivien väleistä, syytekijöitä, joiden avulla voi vastata useammanlaisiin, joko isompiin tai pienempiin, selityskysymyksiin. Narratiivisen esittämistavan heikkous onkin se, että se peittää usein täysin historiantutkijan tutkimusprosessissa käyttämät päättelyt: narratiivi ei tuo esiin eksplisiittisesti tutkijan käyttämiä tutkimus-

kysymyksiä eikä niitä päätelmiä, joiden avulla hän on päättänyt esittämään juuri tämän narratiivin. Tällainen implisiittisyys haittaa usein myös narratiivin intersubjektiivista, tiedeyhteisön sisäistä arviointia: onko selitys, jonka narratiivi tarjoaa, pätevä lähdemateriaalin ja muun tutkimustiedon perusteella? Onko jotain olennaista jätetty pois? Onko hajanaisen lähdemateriaalin perusteella kenties luotu liiankin koherentti kertomus?

Kuten jo edellä sanotun perusteella voi päätellä, narratiivi ei itsessään ole mikään kausaalisen selittämisen muoto, kuten on toisinaan ehdotettu.¹⁷ Narratiivien selityskyky perustuu niiden sisältämään tietoon, jonka perusteella voi vastata kontrastiivisiin selityskysymyksiin ja kontrafaktuaalisiin *mitä jos* -kysymyksiin. Koska narratiivit harvemmin tuovat esiin eksplisiittisesti näitä kysymyksiä, niihin liittyy ilmeinen mekanistisen tarinoinnin vaara (ks. Ylikosken luku).

Narratiiveja siis rakennetaan kontrastiivisten kysymysten ja kontrafaktuaalisten päätelmien ja näitä päätelmiä tukevan todistusaineiston avulla. Narratiivien rakentamiseen liittyy näiden lisäksi myös piirre, jonka ottaminen huomioon on olennaista historian-tutkimuksellisen päättelyn ymmärtämiseksi. Narratiiveja rakennetaan ja niihin sisällytettäviä selitystekijöitä valikoidaan myös suhteessa kilpaileviin, samaan kontrastiiviseen *kuinka*-kysymykseen vastaaviin selityksiin, joita kutsun *kausaaliseksi skenaarioiksi*. Kausaaliset skenaariot ovat kuvauksia kausaalisista prosesseista, jotka olisivat voineet tuottaa selitettävän ilmiön (ks. Ylikosken luku). Tutkimuksen päämääränä on historiallisen todistusaineiston avulla rekonstruoida *tosiasiallinen* menneisyydessä tapahtunut kausaalinen skenaario, joka tuotti lopputuloksen, mutta päättely tähän aktuaaliseen kausaaliseen prosessiin edellyttää todistusaineiston avulla esitettyjen vaihtoehtoisten kausaalisten skenaarioiden sulkemista pois tai eliminoimista. Historiallisissa selityksissä siis pyritään esittämään menneisyydessä tosiasiaassa tapahtunut

kausaalinen skenaario, mutta tämä tehdään sulkemalla pois kilpailuvia skenaarioita. Ideaalitulanteessa tutkimuksen loppuvaiheessa yksi esitetyistä kausaalisista skenaarioista valikoitaisiin *kuinka aktuaalisesti* -selitykseksi – tämän toteutuminen vaatisi kuitenkin sitä, että tutkijoilla on tarpeeksi todistusaineistoa, jonka pohjalta sulkea pois muut kausaaliset skenaariot ja niiden tarjoamat *kuinka mahdollisesti* -selitykset.¹⁸ Seuraavaksi käsittelen ensinnäkin kysymystä siitä, millaisen tiedon pohjalta kilpailuvia kausaalisia skenaarioita rakennetaan, ja toiseksi sitä, miten kilpailuvia skenaarioita suljetaan pois tutkimusprosessin edetessä.¹⁹ Käytän esimerkkinä arkeologeja ja historioitsijoita vuosikymmeniä askarruttanutta kysymystä siitä, miksi klassisen kauden keskialankojen mayakulttuuri romahti eteläisellä Jukataniin niemimaalla 800-luvun aikana.

Mayakulttuurin *romahduksella* arkeologit ja historioitsijat viittaavat monimutkaiseen tapahtumien kulkuun, joka käsittää a) alankoalueilla asuneiden mayojen kaupunkikeskusten ja niiden lähiympäristön autioitumisen, b) väestömäärän pienenemisen, jonka rajuudesta on erilaisia arvioita, ja c) kulttuurin ja hallintojärjestelmän muutokset tai niiden romahduksen. Tutkijoiden mukaan todistusaineistoa näistä kehityskuluista on muun muassa se, että 800-luvun aikana monumenttirakentaminen ja suuret rakennushankkeet hiipuivat tärkeimmissä keskialangon maya-kaupungeissa (nykyinen Peténin alue Meksikon ja Guatemalan rajalla). Esimerkiksi valtaosassa alueen asutuskeskuksia pystytettiin vuonna 790 mayakirjoituksella koristeltuja suuria kivimonumentteja, steeloja, kun taas vuonna 889 vain kolme asutuskeskusta noudatti traditiota ja pystytti steelan.²⁰ Vuoteen 900 mennessä myös temppeleiden ja palatsien rakentaminen oli lakannut ja keramiikan tuotanto romahtanut.²¹ Tämän kiinteissä muinaisjäännöksissä tapahtuneen muutoksen perusteella arkeologit ja historioitsijat ovat päättelleet tärkeimpien mayakeskusten, kuten

Tikalin ja Copanin, autioituneen sekä jumalkuninkaiden ja papis-
ton valtaan perustuneen yhteiskuntajärjestelmän romahtaneen
800-luvun aikana. Lisäksi tutkijayhteisössä vahvistui 1900-luvun
lopulla näkemys, jonka mukaan kaupunkikeskusten autioitumi-
seen liittyi myös äkillinen pudotus väestömäärässä.²² Kaupunki-
keskusten kulttuuri ei romahtanut siis sen vuoksi, että alueen
väestö olisi syystä tai toisesta muuttanut muualle.

Arkeologit ja historioitsijat pyrkivät siis etsimään selitystä
monimutkaiselle tapahtumien kululle, ”klassisen kauden mayaro-
mahdukselle”, jonka tulisi kattaa muutokset a, b ja c. Tutkimuk-
sen kontrastiivisen selityskysymyksen voisi ajatella koskevan siis
sitä, miksi tai kuinka muutokset a, b ja c tapahtuivat 800-luvun
aikana sen sijaan, että keskialankojen mayayhteiskunnat ja kult-
tuurit olisivat jatkaneet 2000-vuotista kukoistustaan. Arkeologit ja
historioitsijat eivät ole säästelleet tutkimuksellista tarmoaan luo-
dessaan vaihtoehtoisia kausaalisia skenaarioita tämän monimut-
kaisen romahduksen selittämiseksi.

Monet romahduksen selitykset vetoavat usein vain yhteen
selittävään tekijään tai kausaaliseen mekanismiin. Tieteenfilosofi
Raymond Martinin mukaan tällaisia selityksiä julkaistiin varsin-
kin romahduksen tutkimuksen varhaisvaiheissa 1900-luvun alussa
ja 1900-luvun puolivälissä.²³ Martinia seuraten jaan yhden tekijän
selitykset kolmeen luokkaan: katastrofiselityksiin, ekologisii seli-
tyksiin sekä sosiaalisiin selityksiin.²⁴ Katastrofiselitykset vetoavat
luonnonkatastrofeihin, kuten maanjäristyksiin, hurrikaaneihin,
epidemioihin tai äkillisiin ilmastomuutoksiin. Ekologiset seli-
tykset taas esittävät romahduksen aiheutuneen ylikansoituksen
ja liiallisen maanviljelyn aiheuttamasta eroosiosta. Sosiaaliset seli-
tykset ehdottavat taas, että mayayhteiskuntien romahdus johtui
talonpoikaikapinoista, kaupunkien välisistä sodista, ulkoisista
hyökkäyksistä tai kauppareittien muutoksista.

Yksittäisiin selitystekijöihin nojaavat selitykset ovat mahdollisesta yksinkertaisuudestaan huolimatta kausaalisia skenaarioita: niiden tarkoitus on esittää se mekanismi tai mekanismit, jotka johtivat ehdotetun selitystekijän klassisen kauden romahdukseen.²⁵ Epidemiaselityksiin kuuluu seuraava kausaalinen skenaario: Apinat kantavat keltakuumevirusta, joka voi siirtyä hyttysistä ihmisiin.²⁶ Mayat ovat saattaneet saada viruksen hyttysten välityksellä raivatessaan apinoiden asuttamia sademetsä-alueita viljelysmaaksi. Maya-asutuksen levitessä hyttysset löysivät kaupungeista hyviä lisääntymispaikkoja esimerkiksi peittämättömistä vesiastioista. Wilkinsonin mukaan keltakuumeviruksen on täytynyt olla erityisen tuhoisa mayaväestölle, sillä mayoilla ei ollut sille vastustuskykyä.²⁷

Tarjottujen selitysten ja tehdyn tutkimuksen runsaudesta huolimatta arkeologien ja historioitsijoiden keskuudessa ei ole tähän päivään mennessä muodostunut yksimielisyyttä siitä, että jokin edellä esitetyistä, yhtä selittävää tekijää painottavista kausaalisista skenaarioista olisi oikea. Tähän on mielestäni syynä kaksi tekijää. Ensinnäkin monien selitysten kohdalla todistusaineiston perusteella ei pystytty ratkaisemaan, onko tapahtumia tai ilmiötä, jotka selityksissä esitetään selittäviksi syiksi, todella tapahtunut. Esimerkiksi brittiarkeologi J. E. S. Thompson sekä sosiologit Robert L. Hamblin ja Brian L. Pitcher ovat ehdottaneet mayakulttuurin rappion syyksi talonpoikaiskapinaa hallitsevaa eliittiä kohtaan.²⁸ Todistusaineistona sille, että kapinoita todella olisi tapahtunut, Hamblin ja Pitcher esittävät vauriot, joita mayojen monumentit kärsivät oletettavasti juuri 800-luvun aikana.²⁹ Heidän mukaansa nämä vauriot ovat parhaiten selitettävissä kapinallisten intentionaalisen toiminnan tuloksena: talonpojat vaurioittivat eliitin jäseniä esittäviä patsaita ja jättivät talonpoikia esittävät monumentit rauhaan. Tätä selitystä on kuitenkin epäilty suuresti: monumenttien vauriot voivat yhtä hyvin todistaa ulkoisista hyökkäyksistä

tai olla seurausta maanjäristyksistä.³⁰ Samoja menneisyyden jälkiä voidaan käyttää siis tukemaan useita kilpailevia kausaalisia skenaarioita, jolloin pelkästään näiden menneisyyden jälkien perusteella ei voida päätellä, mikä kilpailevista kausaalisista skenaarioista pitää paikkansa. Tällaisten päätelmien tueksi tarvitaan lisää todistusaineistoa – menneisyyden jälkiä, jotka tukisivat vain yhtä hypoteesia ja sulkisivat pois kaikki muut hypoteesit.

Sen lisäksi, että monessa tapauksessa todistusaineistoa ei ole ollut tarpeeksi tekemään eroa kilpailevien kausaalisten skenaarioiden välillä, yksittäisiin syihin nojaavia selityksiä on usein kritisoitu riittämättömiksi.³¹ Kun selitystä kritisoidaan riittämättömäksi, tarkoitetaan, että ehdotettu selittävä tekijä ei olisi yksinään kyennyt tuottamaan selitettävää lopputulosta. Riittämättömyysargumentin esittäjä saattaa myöntää, että selittävä tekijä tai prosessi on saattanut tapahtua menneisyydessä, mutta kieltää, että tämä selittävä tekijä olisi saanut aikaiseksi selitettävän lopputuloksen: voi olla, että Peténin alueella oli todella maanjäristyksiä, mutta on luultavaa *muiden vastaavanlaisten tapausten perusteella*, etteivät pelkät maanjäristykset voi aiheuttaa sellaista väestökatoa kuin Peténin alueella tapahtui. Riittämättömyysargumentit eivät siis perustu suoraan tapahtuman ajalta peräisin olevista menneisyyden jäljistä tehtäviin päätelmiin vaan vertailuihin muihin samankaltaisiin tapahtumiin. Mayojoen asuttamilla ylänköalueilla tiedetään tapahtuneen vakavampia maanjäristyksiä kuin Peténin alankoalueella epäillään tapahtuneen. Kuitenkaan näillä ylänköalueilla ei todistusaineiston mukaan tapahtunut väestökatoa tai suuria muuttoliikkeitä. Miksi maanjäristykset olisivat aiheuttaneet väestökadon Peténin alueella? Tämän toisia mayojoen asuttamia alueita koskevan todistusaineiston perusteella voidaan siis kyseenalaistaa sen väitteen uskottavuus, jonka mukaan maanjäristykset yksinään aiheuttivat väestökadon Peténin alueella.

Edellä annettu esimerkki pätee myös historiantutkimukseen yleisemmin: vaikka historiantutkimuksessa on usein kiinnostuttu yksittäistapauksista ainutkertaisina tapauksina, vertailut muihin vastaavanlaisiin tapauksiin toimivat usein lähtökohtina arvioitaessa kilpailevia selityksiä, joita yksittäistapauksille on annettu. Tällainen vertailu ei koske suoraan ehdotetun selityksen totuutta – tällainen päättely on mahdollista vain yksittäistapauksen ja sen kausaalisen menneisyyden jälkiä tutkimalla. Vertailu koskee sen sijaan sitä, voisiko ehdotettu syy periaatteessa saada aikaan selitettävän vaikutuksen (ks. Ylikosken luku). Antavatko siis muut samankaltaiset tapahtumat perusteen olettaa, että ehdotettu selittävä tekijä olisi aiheuttanut lopputuloksen myös tässä tapauksessa? Jos muissa samankaltaisissa tapahtumissa selittävä tekijä on aiheuttanut samankaltaisen lopputuloksen kuin kiinnostuksen kohteena olevassa tapauksessa, hypoteesia, joka ehdottaa selittäväksi syyksi jotain samankaltaista syytä, pidetään usein uskottavana mahdollisena selityksenä ja tutkimuksen arvoisena. Kuitenkin vasta selitettävää tapahtumaa koskevia menneisyyden jälkiä tutkimalla voidaan selvittää tarjotun selityksen paikkansapitävyys. Arviot selityshypoteesien uskottavuudesta vaikuttavat ensisijassa siihen, kuinka hanakasti historiantutkijat tai arkeologit ryhtyvät tutkimaan ehdotetun hypoteesin paikkansapitävyyttä.

Riittämättömyysargumenttien ainoa tehtävä ei ole tietyn tarjotun selityksen kritisointi, sillä riittämättömyysargumenteilla on myös positiivinen rooli niiden esittäjän argumentaatiostrategiassa. Riittämättömyysargumenttiin vetoamalla tehdään usein tilaa argumentin esittäjän kannattamalle kilpailevalle selitykselle.³² Esimerkiksi riittämättömyysargumentin esittäjän mukaan sosiaaliset jännitteet ja talonpoikaiskapinat eivät ehkä yksinään selitä mayakulttuurin romahdusta, mutta *yhdessä liiallisen maanviljelyn aiheuttaman eroosion kanssa* sosiaaliset tekijät olisivat ehkä johtaneet romahdukseen. Tämänkaltaisella argumentilla eroosio-

selitystä kannattava tutkija voi tuoda keskusteluun oman suosikki-selityksensä ilman, että hänen täytyy esittää todistusaineistoa vastustamansa selityksen kumoamiseksi täysin paikkaansa pitämättömänä: voi olla, että talonpoikaiskapinoita todella oli, mutta ne eivät vain ole riittävä selitys romahdukselle.

Koska yhteen selittävään tekijään nojaavat selitykset ovat saaneet osakseen varsin ankaraa kritiikkiä erityisesti riittämättömyysargumenttien muodossa, arkeologit ovat pitkälti luopuneet tällaisista yhden tekijän selityksistä. Riittämättömyysargumentteihin liittyvä uusien selittävien tekijöiden esiin nostaminen onkin johtanut selityksiin, jotka selittävät romahduksen monen erilaisen mekanismin ja syytekijän vuorovaikutuksen lopputuloksena. Maya-arkeologian nykypäivää kuvaa hyvin se, että Richardson B. Gill laski vuonna 2001 ilmestyneessä kirjassaan, että hänen kirjansa ilmestymiseen mennessä tutkimuskirjallisuudessa oli esitetty yhteensä 88 erilaista hypoteesia eli kausaalista skenaariota siitä, kuinka Peténin alueen romahdus tapahtui. Nykyinen kausaalisten skenaarioiden runsaus selittyy osittain sillä, että nämä nykyiset kausaaliset skenaariot yhdistelevät monin eri tavoin samoja mekanismiskeemoja.³³ Selityksellisiä mekanismeja voikin olla vain muutama kourallinen, mutta niiden yhdistelmiä on esitetty kymmeniä, ellei jopa satoja.³⁴

Miten monia selitystekijöitä yhdistävissä kausaalisissa skenaarioissa liitetään lukuisat mekanismiskeemat ja syytekijät yhteen? Esimerkkinä eri mekanismiskeemojen soveltamisesta käsiteltävään konkreettiseen tapaukseen toimii Robert Santleyn, Thomas Killionin ja Mark Lycettin vuonna 1986 julkaistu tutkimus. He esittävät, että kasvavan väestön ruokkimiseksi oli raivattava lisää viljelysmaata, minkä vuoksi metsät hävisivät, mikä taas johti maaperän eroosioon ja viljelysmaan tuottavuuden huononemiseen ja siten ravinnon puutteen aiheuttamaan väestön vähene-miseen. Tarkemmin sanottuna ravinnon puute ja sen aiheuttama

aliravitseminen vaikuttivat väestön vähenemiseen kahta reittiä: aliravitseminen altisti väestön sekä tartuntataudeille että lapsikuolleisuudelle. Tämä mekanismiskeeman sovellus, joka viljelysmaan pinta-alan ja laadun muutosten myötä johti väestönkasvusta väestön vähenemiseen, yhdistyy kuitenkin Santleyn, Killionin ja Lycettin selityksessä vielä kahteen muuhun mekanismiskeeman sovellukseen. Väestön väheneminen heijastui takaisin maanviljelykseen: vähenevän työväestön myötä ruoantuotanto supistui, mikä esti väestönkasvun kääntymisen takaisin nousuun. Tutkijat kiinnittävät huomiota myös erääseen puuttuvaan tekijään: mayoilla ei ollut riittäviä vaihtoverkostoja oman alueensa ulkopuolisiin alueisiin ja niiden kansoihin. Mayat eivät siis kyenneet tuomaan viljaa, jolla estää oman viljantuotannon supistumisesta aiheutuvaa väestökatoa. Kuten muutkin Santleyn, Killionin ja Lycettin kausaalisen skenaarion sisältävät mekanismiskeemojen sovellukset myös puuttuvien vaihtoverkostojen selityshypoteesi voidaan esittää kontrafaktuaalisessa muodossa: jos mayoilla olisi ollut tarvittavat kauppayhteydet ulkomaailmaan, heidän yhteiskuntajärjestyksensä ei olisi horjunut väestökadon vuoksi siten, että lopputuloksena oli asutuskeskusten hylkääminen.

Monta erilaista kausaalista mekanismiskeemaa tai syytekijää yhdistävien kausaalisten skenaarioiden suosio perustuu siihen, että niitä vastaan ei helposti nosteta riittämättömyysargumenttia. Nämä skenaariot on rakennettu selittämään väestökato yksityiskohtaisesti, siten, että selityksessä esitetyt kausaaliset mekanismiskeemojen sovellukset vaikuttavat yhdessä hyvinkin riittävältä selitykseltä. Tämänkaltaiset kausaaliset skenaariot tarjoavat uskottavia *kuinka mahdollisesti* -selityksiä romahdukselle, sillä ne pyrkivät kuvaamaan romahdukseen johtaneen prosessin alusta loppuun. Tarkoituksena ei kuitenkaan ole tarjota täydellistä kokonaista kuvausta tästä prosessista vaan tuoda esiin selittävät tekijät ja kausaalisten mekanismien osat, joita kontrafaktuaalisten

kausaalisten päätelmien perusteella pidetään yhdessä riittävinä selittämään romahdus ja sen piirteet a, b ja c. Jos selitettävät tekijät ja mekanismit olisivat olleet tietyllä tavoin toisin, romahdusta ei olisi joko tapahtunut tai se olisi tapahtunut jotenkin toisin. Tässäkin tapausesimerkissä nähdään, miten kontrafaktuaaliset päätelmät toimivat suodattimena, jolla selittäviä tekijöitä valitaan narratiiviseen selittävään kuvaukseen siitä, miten klassisen ajan keskialankojen mayakulttuuri romahti.

Miten sitten valita mahdollisesti kymmenien kilpailevien selitysten joukosta ne selittävät tekijät ja mekanismiskeemojen sovellukset, jotka todella aiheuttivat romahduksen? Ratkaisu on yksinkertainen: päämääränä on rakentaa kausaalinen skenaario, joka sopii mahdollisimman hyvin yhteen romahduksen ajalta säilyneiden menneisyyden jälkien kanssa. Kilpailevat kausaaliset skenaariot antavat empiirisiä hypoteeseja ensinnäkin siitä, millaisia säilyneiden menneisyyden jälkien tulisi olla. Esimerkiksi epidemiologisten selityksien paikkansapitävyyden tarkistamiseksi on kaivattu jälkiä joko epidemiaan sairastuneiden joukkohautaamisista tai epidemiasta kertovia luunäytteitä.³⁵ Toiseksi kilpailevat kausaaliset skenaariot kertovat, millaisia menneisyyden jälkien ei tulisi olla, jos skenaario pitäisi paikkansa. Jos mayojen ajatellaan olleen ravinnontuotannossaan täysin riippuvaisia maissinviljelystä, heidän asutustensa lähialueilta ei pitäisi löytyä suuria määriä muita mayojen kasvattamia ravinnonlähteitä. Maya-asutusten lähettäviltä löytyneet jäänteet leipäpähkinäpuista ovat kuitenkin joidenkin mielestä todiste siitä, että mayat eivät olleet niin riippuvaisia kaskitaloudesta kuin on esitetty.³⁶ Kilpailevia skenaarioita voidaan siis vertailla suhteessa siihen, millaisia hypoteeseja ne esittävät siitä, millaista todistusaineiston tulisi olla. Tämä mahdollistaa myös kausaalisten skenaarioiden eliminoimisen: jos kausaalinen skenaario ei sovi yhteen todistusaineiston kanssa, siitä on syytä luopua.

Kausaalisissa skenaarioissa on huomattavaa se, että ne ovat samanaikaisesti sekä kausaalisia selityksiä että kuvauksia siitä, mitä tapahtui. Kausaalisten skenaarioiden empiirisessä arvioinnissa onkin tärkeää tutkia, pitääkö skenaarioiden antama kuva siitä, mitä tapahtui, paikkansa. Seuraavassa osiossa pureudun tarkemmin siihen, miten edellä kuvattu kausaalisten skenaarioiden vertailemisen ja eliminoimisen malli toimii tutkittaessa sitä, mitä menneisyydessä tapahtui. Näin päästään käsiksi historian tutkimukselle olennaisiin *mitä tapahtui* -kysymyksiin ja – päättelyihin.

MENNEISYYDEN TAPAHTUMIEN REKONSTRUOINTI JA LÄHDEKRITIIKKI: MITÄ-KYSYMYKSET

Historiantutkimuksessa olennaista on menneisyyden ja sen tapahtumien kuvailu. Historiantutkija siis pyrkii vastaamaan kysymykseen, mitä tapahtui. Lähtökohtana menneisyyden tapahtumien selvittämiseksi ovat nykypäivään selviytyneet menneisyyden jäljet, kuten kirjoitetut dokumentit, esineet, infrastruktuurin jäänteet ynnä muut sellaiset. Näiden jälkien perusteella historioitsijat pyrkivät *rekonstruoimaan* menneisyyttä. On huomattava, että rekonstruktioilla en tarkoita sitä, että historiantutkimus tuottaisi tai että sen edes tulisi tuottaa täydellisiä ja täysin varmoja kuvauksia menneisyyden ilmiöistä. Rekonstruktioit ovat kausaalisten selitysten lailla monivaiheisten päättelyjen tulosta, tietyistä tutkimuslähtökohdista tehtyjä, perusteltuja tulkintoja menneisyyden tapahtumista ja ilmiöistä. Seuraavaksi esitän, miten menneisyyttä rekonstruoiva ja tulkitseva päättely toimii ja millainen rooli kausaalisella selityksellisellä järjellä on tässä päättelyssä.

Menneisyyttä rekonstruoivassa päättelyssä tutkimuksen kohteena on jokin menneisyyden ilmiö, yksittäinen tapahtuma tai tapahtumien sarja. (Yksinkertaisuuden vuoksi kutsun tästä eteenpäin kiinnostuksen kohteina olevia ilmiöitä, tapahtumia ja

tapahtumien sarjoja yleisnimellä ”tapahtuma”.) Tietoa menneisyyden tapahtumista saadaan tutkimalla menneisyyden jälkiä, joiden uskotaan olevan tutkimuksen kohteena olevien tapahtumien tavalla tai toisella synnyttämiä. Kiinnostuksen kohteena olevalla tapahtumalla on siis ollut kausaalinen yhteys jälkien syntymiseen menneisyydessä, ja tämän kausaalisen yhteyden vuoksi jäljet sisältävät sellaista menneisyyttä koskevaa tietoa, jonka avulla voidaan tehdä päätelmiä menneisyyden tapahtumista.

Rekonstruoiva päättely voidaan jakaa jälkien syntyhistoriaa tarkastelemaan päättelyyn ja toisaalta jälkien selviytymishistoriaa selvittävään päättelyyn. Syntyhistoriaan keskittyvä rekonstruktii-
vinen päättely selvittää, millainen suhde kiinnostuksen kohteena olevan tapahtuman ja jälkien synnyn välillä oli. Olennaista on saada vastauksia siihen, milloin, miten ja miksi tietty jälki tai tietyt jäljet syntyivät. Selviytymishistoriaa pohdittaessa keskeistä on taas se, mitä jäljelle on tapahtunut sen matkalla syntyhetkestään tähän päivään. Onko jälki kulunut siten, että se on menettänyt jotain alun perin sisältämäänsä informaatiota? Onko tätä menetettyä informaatiota mahdollista rekonstruoida jollain tavoin? Sekä jälkien syntyhistoriaan että selviytymishistoriaan liittyvät päätelmät ovat olennaisia jälkien todistusvoiman määrittelemiseksi. Ensinnäkin niitä tarvitaan sen määrittämisessä, mistä tapahtumasta jälkiä voidaan pitää todistusaineistona. Toiseksi päätelmät auttavat arvioimaan, millaista tietoa jälkien avulla voi saada tapauksesta ja kuinka luotettavaa tämä tieto on. Jälkien todistusvoima ja se, millaisiin tutkimuskysymyksiin niiden avulla voidaan vastata, on riippuvaista paitsi siitä, mistä tapahtumasta jäljet kertovat, myös siitä, kuinka luotettavia päätelmiä jälkien avulla voidaan tehdä tästä tapahtumasta.

Kirjallisiin lähteisiin perustuvassa historian tutkimuksessa yksittäisten jälkien syntyhetkeä rekonstruoivaa päättelyä jälkien todistusvoiman arvioimiseksi kutsutaan yleensä lähdekritiikiksi.

Ulkoinen lähdekritiikki pyrkii paljastamaan väärennöksiä: onko kirjallinen lähde tai jälki todella se, jona se esiintyy? Ulkoisessa lähdekritiikissä on siis tärkeää varsinkin lähteen iän sekä lähteen kirjoittajan määrittäminen. Jos lähde väittää kertovansa tapahtumista tietyltä ajalta tai ajanjaksolta mutta paljastuu kriittisessä tarkastelussa paljon myöhemmin (tai jopa aikaisemmin) kirjoitetuksi, lähdettä ei voi pitää todistusaineistona tapahtumasta, josta se kertoo.

Samoin epäilyksiä nostattaa se, jos lähde paljastuu jonkun muun kuin väitetyn kirjoittajansa kirjoittamaksi. Jos kirjoittaja on eri kuin mainittu, lähteen todistusvoiman arvioiminen on sidoksissa siihen, millainen suhde todellisella kirjoittajalla on tapaukseen, josta lähde kertoo. Jos lähteen todellinen kirjoittaja on lähteen kirjoittajaa koskevasta vilpistään huolimatta esimerkiksi ollut todistamassa tapausta, lähdettä saatetaan voida pitää joka tapauksessa luotettavana kuvauksena tästä tapauksesta.

Ulkoinen lähdekritiikki on ennen kaikkea sen määrittämistä, mistä tapahtumasta jäljen voidaan katsoa todistavan. Kertooko lähde siitä tapahtumasta, josta se sisäisesti väittää kertovansa, vai kertooko se todella vain lähteen tai jäljen väärentämisen syntyhekestä? Sisäinen lähdekritiikki taas keskittyy todistusvoiman toisen ulottuvuuden arviointiin: millaista tietoa lähteen avulla voi saada tapauksesta, josta lähde kertoo, ja kuinka luotettavaa tämä tieto on? Tähän kysymykseen vastaamisessa olennaista on sen selvittäminen, mihin tarkoitukseen lähde on tehty ja mihin kirjoittaja sillä pyrkii, sillä tarkoitus ja kirjoittajan motiivit yleensä selittävät sitä, miksi lähteessä on kerrottu juuri niistä asioista kuin on kerrottu sen sijaan, että lähteeseen olisi valikoitunut jotain toisenlaista tietoa.³⁷

Vaikka sisäinen ja ulkoinen lähdekritiikki voidaan analyysin tasolla esittää jäljen todistusvoiman eri puoliin keskittyvinä päättelytapoina, käytännössä molempia kritiikin muotoja sovelletaan käsi kädessä ja tehtävät johtopäätökset ovat usein toisistaan

riippuvaisia: lähteen todellisen kirjoittajan selvittäminen ulkoisessa lähdekritiikissä vaatii usein kirjoittajan motiivista tehtäviä päätelmiä, joiden avulla mahdollisten todellisten kirjoittajien joukkoa voi ryhtyä kaventamaan.³⁸ Ulkoisen ja sisäisen lähdekritiikin kytkeytyminen on selitettävissä sillä, että molemmat päättelytavat ovat olennaisia lähteen syntyhetken rekonstruoimiseksi, joka taas on välttämätöntä sen arvioimiseksi, mitä jäljen avulla voidaan päätellä historioitsijan mielenkiinnon kohteena olevasta tapahtumasta.

Lähdekritiikistä puhutaan usein pelkästään kirjallisten lähteiden yhteydessä, mutta pohjimmiltaan lähdekritiikissä hyödynnetään samankaltaisia päättelytapoja ja kysymyksiä kuin ei-kirjallisten (tai materiaalisten) lähteiden todistusvoiman arvioinnissa.³⁹ Ei-kirjallisilla lähteillä tarkoitan nyt jälkiä, jotka kertovat menneisyyden tapahtumista jossain muussa kuin kirjoitetun sanan muodossa. Arkeologiassakin ulkoisella lähdekritiikillä pyritään ensinnäkin erottamaan väärennöksiä aidoista muinaisjäännöksistä. Lisäksi pyritään määrittämään, onko muinaisjäännökseltä vaikuttava jälki jääne ihmisen toiminnasta vaiko luonnon muovaama. Tämä vaatii usein sekä luonnontieteellisten ajoitusmenetelmien että tyylianalyysin keinoja. Lisäksi ulkoiseen lähdekritiikkiin liittyy olennaisesti jälkien löytökontekstin määrittäminen selvittämällä, mitkä menneisyyden jäljet kuuluvat samaan kokonaisuuteen.⁴⁰

Sisäinen lähdekritiikki liittyy arkeologiassa ennen kaikkea jäljen käyttötarkoituksen selvittämiseen: jos jälki on ihmistoiminnan tulos, mitä varten se on tehty? Onko jäljellä mahdollisesti ollut monia käyttäjiä?⁴¹ Arkeologian sisäisen ja ulkoisen lähdekritiikin käytännöt osoittavat, että myös ei-kirjallisten jälkien todistusvoiman arvioimisessa olennaisia ovat kysymykset siitä, mistä tämä jälki todistaa ja kuinka luotettavaa todistusaineistoa se on. Luotettavuutta määrittävät tällöin se, kuinka varmasti jälki voidaan sijoittaa tiettyyn löytöyhteyteen sekä määrittää sille tietty käyttö-

tarkoitus ja siten sulkea pois muita mahdollisia jäljen syntyä selittäviä kausaalisia skenaarioita.

Ensiarvoisen tärkeää lähdekritiikin käytössä on huomata, että lähdekritiikki ja sen avulla tehtävät päätelmät ja johtopäätökset yksittäisen jäljen todistusvoimasta eivät synny pelkästään yksittäistä lähdettä tutkimalla. Oma osansa lähdekritiikin johtopäätösten syntyemisessä on sekä tutkijan tai tutkijoiden teoreettisella lähestymistavalla ja kysymyksenasetteluilla että muista menneisyyden jäljistä tehtävillä päätelmillä. Tutkijoiden teoreettinen lähestymistapa vaikuttaa usein siihen, millaista tietoa lähteestä alun perin uskotaan voitavan saada ja millaiseksi jälki herkimmin tulkitaan. Vesa-Pekka Hervan esimerkissä se, tulkitseeko tutkija arkeologisen lähteen aina ensisijaisesti jotain käytännön käyttötarkoitusta palvelevaksi vai tekijänsä identiteetin ilmaisuksi, vaikuttaa siihen, millaisista ilmiöistä jäljen uskotaan todistavan.⁴²

Samanlainen huomio voidaan tehdä kognitiivisesta arkeologiasta. Kognitiivisen arkeologian päämääränä on menneisyyden yhteiskuntien ajattelutapojen tutkiminen. Tällaisen tutkimuspäämäärän asettamiseksi täytyy tehdä oletus siitä, että arkeologisen, ei-kirjallisen todistusaineiston perusteella voi todella joissain tapauksissa tehdä päätelmiä siitä, mitä menneisyyden ihmiset, joiden toiminnasta arkeologiset jäljet ovat peräisin, ajattelivat. Tämän vuoksi arkeologit, joiden tutkimuskysymykset koskevat menneisyyden ajattelutapoja, asettavat lähdekritiikkinsä päämääräksi sen, voidaanko tiettyä jälkeä tai jälkien kokonaisuutta käyttää todistusaineistona menneisyyden ajattelutavoista. Tämä lähdekritiikin päämäärä eroaa tietysti sellaisten arkeologien tavasta lähestyä samaa jälkeä, joilla on erilainen kysymyksenasettelu ja jotka saattavat jopa suhtautua skeptisesti arkeologien mahdollisuuksiin tehdä päätelmiä menneiden ihmisten ajattelusta: he eivät tulkitse jälkeä mahdolliseksi todistusaineistoksi menneiden ihmisten ja yhteiskuntien ajattelutavoista tai henkisestä kulttuurista.

Arkeologisen ja historiallisen tutkimuksen kannalta vaihtoehtoisien tai jopa kilpailevien teoreettisten suuntausten olemassaolo tarkoittaa parhaassa tapauksessa kuitenkin mahdollisuutta tehdä yhä parempia tulkintoja tutkijoiden saatavilla olevista menneisyyden jäljistä. Vaihtoehtoiset tulkinnat siitä, millaisiin *mitä*-kysymyksiin menneisyyden jälkien avulla voidaan vastata, haastavat eri tulkintojen edustajat etsimään yhä lisää todistusaineistoa kantansa puolesta. He joutuvat usein myös perustelemaan tarkemmin jäljistä alun perin tekemiään tulkintoja sekä tuomaan yksityiskohdaisemmin esiin, millaisiin tutkimuskysymyksiin ja teoreettisiin viitekehyksiin tai oletuksiin tulkinnat nojaavat. Esimerkiksi käsittelemässäni klassisen kauden mayakulttuurien romahduksen selittämisessä kilpailevat kausaaliset skenaarit ovat saaneet tutkijat pohtimaan tarkemmin erilaisia jäljille annettavia tulkintavaihtoehtoja ja niiden tulkintojen perusteluksi annettua muuta empiiristä evidenssiä: ovatko turmeltuneet patsaat seurausta luonnonmullistuksista, ulkopuolisista valloittajista vaiko talonpoikaiskapinoista?

On myös huomattava, että se, että vaihtoehtoisia tulkintoja on useita, ei aina tarkoita, että vain yksi tulkinnoista olisi oikea. Riippuen kysymyksenasettelusta tai teoreettisesta lähestymistavasta samaa esinettä voidaan tulkita joko tutkimalla, mikä oli esineen konkreettinen käyttötarkoitus, tai tarkastelemalla, millaisia asioita esine paljastaa valmistajiensa ja käyttäjiensä identiteetistä.⁴³ Erilaiset kysymyksenasettelut ja teoreettiset oletukset mahdollistavat samasta aineistosta tehtävät monet erilaiset oikeutetut tulkinnat myös historian tutkimuksessa. Menneisyyden jäljet eivät kuitenkaan mahdollista mitä tahansa tulkintaa. Lähdekritiikin tehtävä onkin selvittää, millaiset tulkinnat sopivat aineistoon.⁴⁴ Voiko tutkija ylipäänsä saada tiettyjä menneisyyden jälkiä käyttämällä vastauksia menneisyyden tapahtumista ja ilmiöistä tutkimuskysymyksiinsä, ja jos voi, niin millaisia?

Tutkimuskysymyksen ja teoreettisten oletusten lisäksi lähdekriittisiin päätelmiin vaikuttavat muista jäljistä kuin varsinaisen lähdekritiikin kohteena olevasta jäljestä tehtävät päätelmät. Tämä tarkoittaa sitä, että ulkoista ja sisäistä lähdekritiikkiä ja sen johtopäätöksiä tuetaan, arvioidaan ja kyseenalaistetaan tiedolla, jota muista menneisyyden jäljistä ja niiden tutkimuksesta on käytettävissä. Esimerkiksi sen arvioimiseksi, kuinka luotettavasti historian­tutkija Carlo Ginzburgin käsittelemät mylläri Menocchion inkvisitiokuulusteluiden ja oikeudenkäyntien pöytäkirjat kertovat kuulusteluiden todellisesta kulusta ja sisällöstä, historiantutkija ei pysty nojautumaan pelkästään pöytäkirjoihin. Luotettavuuden arvioinnissa hän tarvitsee tietoa siitä, millaisia päämääriä silmällä pitäen pöytäkirjoja laadittiin, mikä selviää vain laajempaa lähdekokonaisuutta tarkastelemalla. Tieto siitä, että kuulustelupöytäkirjat kirjoitettiin latinaksi myös silloin, kun keskustelu käytiin kansankielellä, saattaa herättää epäilyksen mahdollisista käännös­virheistä keskustelun kuvauksessa.

Toisaalta historiantutkijan lähteiden mahdollisen epäluotettavuuden merkittävyys täytyy arvioida suhteessa tutkijan asettamaan tutkimuskysymykseen. Klassikkoteoksessaan *Il formaggio e i vermi* (1976, suom. *Juusto ja madot*, 2007) Carlo Ginzburg asetti tutkimustehtäväkseen pyrkiä Menocchion kuulustelupöytäkirjojen avulla kertomaan jotain yleistä Menocchion ”sosiaaliluokan” kulttuurista ja ajattelusta.⁴⁵ Tässä tutkimustehtävässä onnistumisessa oikeudenkäyntipöytäkirjojen mahdolliset käännöksestä johtuvat epätarkkuudet eivät ole kovin merkittäviä, jos tutkija voi olettaa, että keskimäärin pöytäkirjoihin on kirjattu uskollisesti se, mitä Menocchio kuulustelijoilleen kertoi.

Luvun alussa esitin, että kaikki historiantutkimuksellinen päättely nivoutuu kausaaliseen selittämiseen. Tämä pitää paikkansa myös *mitä*-kysymyksiin vastaamiseksi tarvitun lähdekritiikin suhteen. Lähdekriittinen päättely jäljestä sen synnyttäneeseen

tapautumaan on päättelyä, jossa ollaan kiinnostuneita jäljen kausaalista historiasta. Tämä on siis yksi kausaalisen päättelyn ja selittämisen klassinen lähtökohta: meille on havaittavissa seuraus eli menneisyyden jälki, ja pyrimme selvittämään, mikä sen on aiheuttanut. Rekonstruomalla jäljen syntyhistoriaa luomme hypoteeseja niistä syistä (eli menneisyyden tapahtumista), jotka selittävät, miksi jäljet ovat sellaisia kuin ovat. Lähteiden kausaalisen selittäminen onkin ikään kuin lähdekriittisen päättelyn avulla tehtävän menneisyyden tapahtumien rekonstruoinnin peilikuva. Lähdekritiikissä ja menneisyyden tapahtumien rekonstruktiossa päättelyn suunta on jäljestä tapahtumaan, kun taas kausaalisessa selittämisessä ollaan kiinnostuneita syy-seuraussuhteesta, joka etenee menneisyyden tapahtumasta jälkeen.

Kuten kaikissa kausaalisen selittämisen tapauksissa myös jäljen kausaalista historiaa voidaan tarkastella kontrastiivisin tutkimuskysymyksin: miksi jäljellä on piirre a sen sijaan, että b? Miksi Menocchio oikeudenkäyntipöytäkirjoissa esittää maailman ja Jumalan tiedostavana oliona syntyneen kaaoksesta sen sijaan, että hän tukeutuisi kirkon viralliseen oppiin maailman synnystä? Kontrastiiviset tutkimuskysymykset voivat myös koskea lähteiden olemassaoloa: miksi lähde a on syntynyt sen sijaan, että se ei olisi syntynyt? Miksi lähde a on säilynyt nykypäivään sen sijaan, että se olisi tuhoutunut historian saatossa? Kontrastiivisten tutkimuskysymysten esittäminen menneisyyden jäljistä on tapa tarkastella jälkien avulla rekonstruoidun menneisyyden oikeutusta suhteessa yksittäisiin jälkiin. Voi olla esimerkiksi niin, että rekonstruoitu tapahtuma tai ilmiö vastaa jälkien j_1 , j_2 ja j_3 piirteitä koskeviin kontrastiivisiin kysymyksiin muttei tarjoa selitystä jälkien j_4 ja j_5 piirteille tai olemassaololle. Tämä saattaa tarkoittaa sitä, että tapahtuman rekonstruktio on väärä tai puutteellinen, tai sitä, että jälkien j_4 ja j_5 piirteiden selittämiseksi on oletettava jokin toinen tapahtuma, jota voidaan rekonstruoida jälkien j_4 ja j_5 sekä mahdol-

lisesti myös muiden jälkien avulla. Klassisen kauden mayakulttuurin romahtamista ulkoisella valloituksella selittävät voivat selittää mayojen patsaiden tuhoamisen, hallitsevien luokkien aseman heikkenemisen ja steelojen pystyttämisen loppumisen, mutta kriitikoiden argumenttien mukaan ulkoinen valloitus ei itsessään riitä selittämään väestökadosta kertovia jälkiä. Näiden jälkien selittämiseksi on kehitetty lisähypoteeseja siitä, mitä menneisyydessä on mahdollisesti tapahtunut. Seuraava esimerkkini ulkoisen lähdekritiikin menestyksekkästä harjoittamisesta osoittaa, miten lähdekritiikin avulla saadaan empiirisesti perusteltuja vastauksia jälkien kausaalista historiaa koskeviin kontrastiiviisiin kysymyksiin.

Konstantinuksen lahjakirja on dokumentti, jolla paavien maallinen valta oikeutettiin kirkon piirissä läpi keskiajan. Lahjakirjassa keisari Konstatinus Suuri lupaa paavi Sylvesterille keisarillisen vallan ulkoiset tunnusmerkit, kuten purppuranvärisen viitan ja hallitsijan tiaran. Ulkoisten vallan tunnusmerkkien lisäksi Konstantinus lupaa Sylvesterille vallan hallita Roomaa ja Länsi-Rooman kaupunkeja. Lahjakirjan aitoutta oli epäilty ainakin 1100-luvulta lähtien, mutta vasta Nicolaus Cusanuksen, Lorenzo Vallan ja Reginald Peacocken 1400-luvulla pääosin toisistaan riippumatta tekemän työn perusteella oppineiden joukossa vakiintui käsitys, että lahjakirja on väärennös. Seuraavaksi käyn läpi Lorenzo Vallan teoksessaan *De falso credita et ementita constantini donatione* (suom. ”Valheellisesta ja väärennetyistä Konstantinuksen lahjakirjasta”) esittämää ulkoista lähdekritiikkiä, jonka avulla Valla päätteli lahjakirjan väärennetyksi. Lorenzo Vallan työssä tulevat esiin seuraavat lähdekritiikin ja *mitä tapahtui* -päättelyn piirteet: 1) sekä lähdekritiikissä että *mitä tapahtui* -päättelyssä lähtökohdana on usein kilpailevien hypoteesien vertailu ja poissulkeminen, 2) tässä vertailussa päätelmiä ei tehdä pelkästään lähdekritiikin kohteena olevan dokumentin perusteella vaan käyttäen hyväksi muista menneisyyden jäljistä ja niitä koskevasta tiedosta tehtäviä

päätelmiä, 3) lähdekritiikin avulla tehtyjä päätelmiä hyödyntäen voidaan vastata jäljen piirteitä koskeviin kontrastiivisiin selityksy-
symyksiin.

Ulkoisen lähdekritiikin lähtökohtainen tutkimuskysymys on se, missä tilanteessa tarkasteltava menneisyyden jälki on syntynyt. Konstantinuksen lahjakirjan tapauksessa dokumentin syntyhetkeä koskevien kilpailevien hypoteesien arvioiminen on välttämätöntä sen määrittämiseksi, onko lahjakirja aito vaiko väärennös. Panoksena Konstantinuksen lahjakirjan tapauksessa ei ollut pelkästään se, oliko nimetty dokumentti väärennös vai ei, vaan kilpailevat tapahtumarekonstruktiot siitä, tehtiinkö paavi Sylvesterin ja keisari Konstantinuksen välillä valtaoikeuksia siirtäviä järjestelyjä. Tilanteessa, jossa lahjakirja oli ainoa paavin ja keisarin valtaoikeuksien siirrosta kertova dokumentti, dokumentin osoittaminen vääräksi oli ratkaisevaa myös paavin ja keisarin valtaoikeuksien siirtoa koskeville kilpaileville tapahtumarekonstruktioille: positiivisen valtaoikeuksien siirrosta kertovan lähdeaineiston puuttuessa on syytä olettaa, ettei paavin ja keisarin välillä sovittu koskaan valtaoikeuksien siirrosta keisarilta paaville. Vallan johtopäätös tämän *mitä*-kysymyksen suhteen on suoraviivainen: ”lahjoitusta ei koskaan ollut, ja sitä mitä ei ollut, ei voida varmentaa”.⁴⁶

Tähän johtopäätökseen pääsemiseksi Valla kuitenkin tarvitsee lähdekritiikiksi kutsumaamme päättelyä. Väitän, että Vallan Konstantinuksen lahjakirjan ulkoisessa lähdekritiikissä punnitaan kahden kilpailevan lähteen kausaalista syntyhistoriaa koskevaa hypoteesia. Hypoteesit ovat seuraavat:

- 1) Lahjakirjan teksti on Konstantinus Suuren 300-luvun alkupuolella kirjoittama tai kirjoituttama.
- 2) Lahjakirja on kirjoitettu myöhemmin kuin 300-luvun alussa.

Jos ensimmäinen syntyhistoriaa koskeva hypoteesi pitää paikkansa, lahjakirjaa voi pitää aitona. Jos tutkijoiden käytössä oleva todistusaineisto tukee pikemminkin toista hypoteesia, lahjakirjaa on syytä pitää väärennöksenä. On huomattava, että Lorenzo Valla pyrki työssään ensisijaisesti osoittamaan sen, ettei lahjakirja voi olla Konstantinuksen kirjoittama (tai kirjoituttama), ja tukemaan siten toista hypoteesia siitä, että lahjakirja on kirjoitettu myöhemmin kuin 300-luvun alussa.⁴⁷ Valla ei kuitenkaan tutkielmassa pyri rekonstruoimaan lahjakirjalle tarkkaa syntyhistoriaa ja päättelemään, missä, milloin ja miksi lahjakirja on todella kirjoitettu.⁴⁸ Nykyisessä tutkimuksessa usein esitetään, että dokumentti laadittiin 700-luvulla, jolloin kirkon edustajat kaipasivat todisteita lailliselle ja historialliselle oikeudelleen kaupunkiin.⁴⁹

Valla kyseenalaistaa lahjakirjan aitouden ainakin kolmenlaisilla argumenteilla: Ensinnäkin hän arvioi *muun todistusaineiston avulla* sen väitteen *uskottavuutta*, että Konstantinus olisi antanut maalliset valtaoikeutensa ja puolet valtakunnastaan Sylvesterille. Valla esittää, että kaiken sen nojalla, mitä tiedämme Rooman keisareiden vallasta, vaikuttaa epäuskottavalta, että Konstantinus olisi voinut kohdella monimutkaisiin institutionaalsiin rakenteisiin perustunutta keisarillista valtaansa kuin henkilökohtaista omaisuutta ja siten lahjoittaa sen pois valitsemalleen henkilölle.⁵⁰ Koska lahjakirjan sisältö kuvastaa tällaista vallan poislahjoittamista, on syytä uskoa, että lahjakirja on väärennös. Samoin Valla epäilee sitä, oliko Sylvester hartaana uskovaisena taipuvainen ottamaan vastaan Konstantinuksen tarjoamaa maallista valtaa.⁵¹

Toiseksi Valla tuo esiin muun todistusaineiston puutteen: lahjakirjan itsensä lisäksi 300-luvulta ei löydy muita dokumentteja, jotka kertoisivat sen antamisesta tai olemassaolosta.⁵² Näin merkittävästä asiakirjasta tulisi löytyä muutakin todistusaineistoa, varsinkin, kun Vallan mukaan luotettavat ja toisistaan riippumattomat kirkon historian lähteet kertovat Konstantinuksen

toisesta, pienemmästä lahjoituksesta kirkolle. Konstantinus luovutti Sylvesterin edeltäjälle paavi Miltiadeneelle maa-alueen, jolle Lateraanikirkko rakennettiin.⁵³

Vallan puuttuvaan lähdeaineistoon nojaavat argumentit paljastavat lukuisten (ja myös erityylisten) lähteiden käytön tärkeyden historiantutkimuksen lähdekriittisille ja *mitä tapahtui* -pääteilyille: yksi menneisyyden jälki ei yleensä riitä todisteeksi jostain historiallisesta tapahtumasta tai lähteen syntyhistoriasta.⁵⁴ Vain muista lähteistä saatavan tiedon valossa historiantutkija pystyy tekemään lähdekriittisiä arvioita menneisyyden jäljen kausallisesta historiasta ja arvioimaan, miten jälkeä voidaan käyttää todistusaineistona jostain menneisyyden tapahtumasta: tukevatko muut lähteet jäljen todistusta menneestä tapahtumasta vaiko eivät? Mistä mahdollinen jälkien yhteneväisyys tai ristiriitaisuus johtuu?

Vallan painavimmat argumentit lahjakirjan aitouden kyseenalaistamiseksi kumpuavat tekstikriitikistä. Vallan teoksesta noin kolmasosa on omistettu lahjakirjasta löytyville semanttisille ja kieliopillisille kömmähdyksille sekä suoranaistulle asiavirheille ja anakronismeille, jotka todistavat, ettei lahjakirjan teksti voi mitenkään olla peräisin 300-luvun alkuvuosikymmeniltä. Vallan mukaan lahjakirjan latinaan sisältyy yksittäisiä sanoja, kuten *phrygium* (tiara tai paavin kruunu) tai *satraappi*, joita ei olisi käytetty lahjakirjassa esitetyssä merkityksessä vielä 300-luvulla.⁵⁵ Lisäksi dokumentissa kutsutaan Konstantinopolia yhdeksi patriarkaaliseksi valtaistuimeksi aikana, jolloin ”se ei ollut patriarkaatti tai piispanistuimen sijaintipaikka, kristillinen kaupunki, tai siksi [Konstantinopoliksi] kutsuttu tai vielä perustettu tai perusteilla oleva”.⁵⁶ Tällaiset anakronismit ovat turmiollisia lahjakirjan aitouteen uskojille. Kuten aiemmat tapahtuman uskottavuuteen tai todistusaineiston puutteeseen nojaavat argumentit myös tekstikriittiset argumentit perustuvat muista lähteistä opittuun tietoon:

Vallan tiedot siitä, millaista latinaa käytettiin 300-luvulla, perustuvat asiakirjoihin, joita hänen aikanaan pidettiin todella 300-luvulta peräisin olevina. Vain tällaisen muista asiakirjoista peräisin olevan tiedon perusteella Vallan harjoittama tekstikriittinen vertailu on mahdollista.

Tarkalla ja yksityiskohtaisella todistusaineistoon (ja sen puutteeseen) nojaavalla argumentaatiollaan Valla oikeuttaa lähdekriittisen johtopäätöksensä siitä, että lahjakirja on väärennös. Lahjakirjalla ei siis ole oikeanlaista kausaalista suhdetta 300-luvun tapahtumiin, jotta sitä voitaisiin käyttää todistusaineistona sen väitteen puolesta, että Konstantinus todella antoi Sylvesterille hallittavaksi Länsi-Rooman alueen. Vallan tulokset viittaavat siihen, että lahjakirja on tehty vasta vuosisatoja Konstantinuksen ja Sylvesterin kuolemien jälkeen. Lahjakirja voikin siis tarjota historiantutkijalle mielenkiintoista tietoa niistä myöhemmistä tapahtumista ja olosuhteista, joiden vallitessa lahjakirja väärennettiin.

Se, että lahjakirja on kirjoitettu vasta vuosisatoja myöhemmin, selittää ne aineiston piirteet, joiden perusteella Valla päätteli, ettei lahjakirja voi olla 300-luvulta. Päätelmillään Valla pystyykin valottamaan lahjakirjan todellista kausaalista historiaa ja selittämään kontrastiivisesti tämän historian avulla useita lahjakirjan piirteitä, kuten siinä käytetyn latinan luonnetta. Vallan johtopäätös siitä, että lahjakirja on kirjoitettu myöhemmin kuin 300-luvulla, mahdollistaa esimerkiksi sen selittämisen, miksi lahjakirjassa puhutaan Konstantinopolista eikä esimerkiksi Byzantionin kaupungista, sekä sen, miksi lahjakirjassa puhutaan Rooman hallintokulttuurista ja satraapeista tavalla, joka näyttää 300-luvun perspektiivistä kummalliselta (kontrastina sille, että lahjakirjan kuvaus olisi osuvampaa). Lisäksi Vallan johtopäätös selittää sen seikan, miksi 300-luvulta peräisin olevassa todistusaineistossa ei puhuta mitään

lahjakirjasta sen sijaan, että todistusaineistosta löytyisi muitakin viittauksia lahjakirjaan.

Vallan lähdekriittisen päättelyn, kuten kaiken lähdekriittisen päättelyn, lopputuloksena on rekonstruktio jäljen synnystä, joka selittää tämän menneisyyden jäljen ja sen piirteitä muun todistusaineiston valossa tyydyttävämmiin kuin muut kilpailevat jäljen syntyä kuvaavat rekonstruktiot. Vallan tapauksessa muiden lahjakirjasta kertovien lähteiden puute, päätelmät Sylvesterin ja Konstantinuksen asemasta ja toimintavaihtoehtojen rajallisuudesta sekä lahjakirjan kielellisistä ja sisällöllistä virheistä ovat todistusaineistoa, jotka suosivat hypoteesia 2 hypoteesin 1 sijaan. Toisin sanoen tämän todistusaineiston valossa hypoteesi 2 selittää myös tyydyttävämmiin tai paremmin Konstantinuksen lahjakirjan tiettyjä piirteitä kuin hypoteesi 1.

Vaihtoehtoiset kilpailevat selitykset historiantutkimuksen *mitä-*, *miten-* ja *miksi-*kysymyksiin vastatessa tulevat usein kaikkein selkeimmin esille tilanteissa, joissa tutkijat todella tuovat esiin vaihtoehtoisia selityksiä lähdeaineistolle tai lähdeaineistosta päätellyille tapahtumille. Konstantinuksen lahjakirjasta tehty tutkimus sekä mayakulttuurin romahduksen selittäminen ovat esimerkkejä avoimesti esitetyistä vaihtoehtoisista hypoteeseista. Välillä kuitenkin *mitä tapahtui* -päättelyt ja *miten tapahtui* -päättelyt saattavat vaikuttaa ilmiselvältä lähdeaineiston pohjalta: vaihtoehtoisia selityksiä lähdeaineiston piirteille ei silloin juuri tarvitse miettiä. Tässä vaiheessa on hyvä muistaa, että asioiden ilmiselvyyskin on lähdekriittisen päättelyn tuote: historiantutkijoiden yhteisöllä voi olla vaikkapa vakiintunut, lähdekritiikkiin perustuva käsitys esimerkiksi tietyn arkistomateriaalin luotettavuudesta ja siitä, millaisia päätelmiä tämän materiaalin perusteella voi tehdä. Tässä tapauksessa tutkija nojaa työssään tutkijayhteisön muiden jäsenten aiemmin tekemiin lähdekriittisiin päätöksiin. Toisessa tapauksessa ilmiselvyys voi tietenkin olla myös osoitus

lähdekritiikin unohtamisesta ja siitä, että tutkija on sokea lähdeaineistonsa vaihtoehtoisille selityksille.

Kontrastiiviset tutkimuskysymykset ovat hyödyllisiä apuvälineitä oman tutkimusaineiston kriittisessä tarkastelussa: selittääkö suosimani hypoteesi menneisyyden tapahtumasta lähdeaineistoni nämä osat ja piirteet, eli voidaanko suosimaani hypoteesia käyttää selittämään sitä, miksi lähdeaineistolla on nämä piirteet joidenkin muiden piirteiden sijaan? Onko muita vaihtoehtoisia hypoteeseja, jotka selittävät kenties nämä piirteet ja ne piirteet, joita suosimani hypoteesi ei helposti taivu selittämään? Pystynkö sulkemaan pois muita kilpailevia lähdeaineiston selityksiä? Tutkijoiden kyky muotoilla tällaisia kontrastiivisia kysymyksiä ja vastata niihin on olennainen menneisyyttä koskevan tutkimuksen etenemisessä. Ainoastaan tällaisten kysymysten avulla menneisyyttä koskevat selitykset avautuvat täsmällisesti ja selkeästi tiedeyhteisön kriittiselle tarkastelulle.

Perehtymistä varten

Kaye 2010 on oivallinen yhteenveto 1900-luvulla käydystä kiistasta kontrafaktuaalisten mitä jos -kysymysten roolista selittämisessä historian tutkimuksessa. Kalela 2000 on yksi kattavimmista suomenkielisistä yleisesityksistä historian tutkimuksen metodologiaan ja lähdekritiikin rooliin historian tutkimuksessa. Aviezer Tuckerin toimittama *Companion to the Philosophy of History and Historiography* (2011) taas on yksi parhaista historian tutkimuksen filosofian yhteenvedoista. Arkeologisesta tutkimuksesta ja metodologiasta laajan yleiskatsauksen antaa Halisen, Immosen, Lavennon, Mikkolan, Siiriäisen ja Unon toimittama *Johdatus arkeologiaan* (2008).

Mitä, kuinka ja miksi: selittäminen historian tutkimuksessa

1. Ks. esim. Tucker 2010; Cleland 2002.
2. Punaisten kapinamenteliteetista esim. Ehrnrooth 1993; valtion tilanteesta Alapuro 1993, 115.
3. Crouzet 2001, 111–114.
4. Landes 1998, 225–30.
5. Pomeranz 2006.
6. Van Bouwel & Weber 2008.
7. Ks. Kaye 2010.
8. Esim. Oakeshott 1966, 139; Carr 1964, 96–97; Croce 1966, 557; Fischer 1971, 18.
9. Taylor 1969, 16–17 (suom. oma).
10. Mm. Weber 1949, 164–188; Fogel 1964; Hawthorn 1991; Fearon 1991; 1996; Tetlock & Belkin 1996; Lebow 2007; 2010.
11. Tässä yhteydessä on huomautettava selvyyden vuoksi, että puolustan kontradiktuaalista järkeilyä kausaalisen selityksellisen järkeilyn osana, en ”kontradiktuaalisena historiana” suosittua populaarihistorian genreä (ks. Perna & Niemi 2005; Turtledove & Greenberg 2001). Tämän genren kirjallisuudessa on tarkoitus luoda laajoja vaihtoehtoisia kehityskulkuja tietyn alueen tai jopa maailman historialle. Tämän kirjoituksen puitteissa en pysty käsittelemään tällaisen jossittelevan historiankirjoituksen mahdollisia episteemisiä tai kirjallisia ansioita.

12. Tästä lisää ks. esim. Nolan 2011.
13. Esimerkiksi tieteenfilosofi ja -historioitsija Ian Hacking (1999, luku 6) pyrkii selittämään sitä, miten modernissa toisen maailmansodan jälkeisessä fysiikassa tutkimusta on ohjailut armeijalta saatu rahoitus. Hackingin kausaaliseen selitykseen liittyvä kontrafaktuaali on siis muotoiltavissa seuraavasti: jos fysiikan tutkimukseen ei olisi liittynyt suuria sotilaallisia intressejä, fysiikan tutkimustieto olisi muotoutunut toisenlaiseksi ja jäsennetty eri tavoin (Ylikoski 2003, 51). Hackingin selityksen ja kontrafaktuaalin ongelma näyttää olevan kuitenkin se, ettei Hacking osoita selitykselleen selvää kontrastia: mikä tarkalleen ottaen olisi ollut toisin tiedon järjestämisessä, jos armeija ei olisi rahoittanut tutkimusta? Selityskysymyksen kontrastin epäselvyys näkyy selitykseen liittyvän kontrafaktuaalin monitulkintaisuutena, mikä taas vaikeuttaa esitetyn kontrafaktuaalin arvoitinta (mt.)
14. Esim. Hanson 2006.
15. Ks. esim. Lebow 2010.
16. Käytän tässä yhteydessä sanaa ”narratiivi” suppeassa merkityksessä viittaamaan sellaisiin historian tutkimuksen esityksiin, joissa tapahtumia tai ilmiöitä selitetään pyrkimällä kuvaamaan se kausaalinen prosessi tai pikemminkin kausaalisen prosessin keskeiset osat, jotka johtivat tapahtumaan tai ilmiöön. Kuten tässä aluvussa myöhemmin selviää, narratiivi on tällä tavoin käytettynä synonyymi luvussa kaksi esitetylle termille ”kausaalinen skenaario”.
17. Esim. Danto 1965; Dray 1971; Carr 2008; Froeyman 2009.
18. Derek Turner (2007, luku 2) analysoi paleontologiasta otettujen tapausesimerkien kautta ns. paikallisen alimääräytyneisyyden tilanteita, joissa tutkijoiden esittämät kilpailevat hypoteesit H_1 ja H_2 ovat empiirisesti ekvivalentteja. Tällaisissa tilanteissa tutkijoilla sillä hetkellä olevan empiirisen todistusaineiston avulla ei pystytäkään tekemään eroa kilpailevien hypoteesien välille. Lisäksi tutkijoiden taustateoriat saattavat olla sellaisia, joiden mukaan hypoteesien välille ei voida missään tapauksessa tehdä eroa. Tällaiset paikallisen alimääräytyneisyyden tilanteet ovat Turnerin mukaan yleisempiä historiallisissa tieteissä kuin esimerkiksi luonnontieteissä.
19. Marja-Liisa Kakkuri-Knuuttila (2000) esittää samantyyllisen analyysin siitä, kuinka historian tutkimuksessa päätellään eliminoimalla vaihtoehtoisia selityksiä. Hänen mukaansa tämä on päättelyä parhaaseen selitykseen. Koska painotan todistusaineiston ratkaisevuutta vaihtoehtoisten selitysten eliminoinnissa sekä sitä, että historian tutkimuksessa pyritään todistusaineiston valossa mahdollisimman hyvin perusteltuun tulkintaan, puhun parhaan selityksen sijasta *kuinka aktuaalisesti* -selityksistä.
20. Martin 1989, 31.
21. Suck 2008, 22.
22. Martin 1989, 37; Culbert & Rice 1990; Turner 1990.
23. Martin 1989, 32.
24. Martin 1989, 33–39.

25. Kausaalinen mekanismi kertoo, kuinka ehdotettu syy saa aikaan selitettävän asian – se vastaa *miksi*-kysymyksen taustalla olevaan *kuinka*-kysymykseen. Toisin sanoen kausaalinen mekanismi selittää, missä olosuhteissa synn ja seurauksen välinen riippuvuussuhde vallitsee. Ks. Ylikosken luku.
26. Wilkinson 1995.
27. Wilkinson 1995, 289.
28. Thompson 1966; Hamblin & Pitcher 1980.
29. Hamblin & Pitcher 1980, 262.
30. Martin 1989, 37.
31. Martin 1989, 40, 43–45.
32. Martin 1989, 43.
33. Mekanismiskeema on teoreettinen idea siitä, kuinka tietyn tyyppisiä vaikutuksia voi syntyä. Mekanismiskeema ei siis ole itsessään selitys millekään konkreettiselle tapahtumalle, vaan skeema täytyy muuntaa tarkasteltavaan tapaukseen soveltuvaksi kausaaliseksi skenaarioksi. Yksi kausaalinen skenaario voi taas soveltaa lukuisia teoreettisia mekanismiskeemoja (ks. Ylikosken luku).
34. Esimerkiksi ilmastomuutoksen aiheuttama sademäärän väheneminen on mekanismiskeema, joka on liitetty erilaisiin kausaalisiin skenaarioihin: Peterson ja Haug (2005) esittävät, että alankoalueiden majojen kastelujärjestelmä oli täysin riippuvainen sateista, jolloin sademäärien väheneminen yhdessä väestönkasvun, ympäristön pilaantumisen, resurssien liikakäytön ja sisäisten sotien kanssa johti romahdukseen. Arkeologi Justine Shaw (2003) taas liittää sademäärän vähentymisen metsien liukahakkuiden aiheuttamaan eroosioon, joka yhdessä väestönkasvun kanssa johti romahdukseen niillä alankoalueilla, joilla romahduksen voidaan arkeologisen todistusaineiston perusteella päätellä tapahtuneen.
35. Martin 1989, 41.
36. Martin 1989, 41–42.
37. Kalela 2000, 93.
38. Marja-Liisa Kakkuri-Knuuttila (2012) käsittelee Heikki Ylikankaan tutkimusta, jonka päämääränä on selvittää Kustaa Vaasan aikana ilmestyneiden ”tuomarin ohjeiden” kirjoittaja ja se, milloin ohjeet on kirjoitettu. Ylikankaan mukaan tuomarinohjeiden kirjoittaja halusi kritisoida kuningasta. Tämä kirjoittajan motiivista lähteen sisällön perusteella tehtävä päätelmä on yksi peruste sille, miksi Ylikangas ehdottaa tuomarin ohjeiden kirjoittajaksi Olaus Petriä (Ylikangas 1988, 14). Olauksella oli hampaankolossaan kuningasta vastaan se, että kuningas oli erottanut hänet kanslerin virastaan vuonna 1533.
39. Herva 2008, 126.
40. Herva 2008, 127.
41. Herva 2008, 127.
42. Herva 2008, 127.
43. Herva 2008, 127.
44. Kalela 2000, 93, 96.
45. Ginzburg 2007, 34–35.

46. Valla 2007, 138 (suom. oma).
47. Lahjakirja on päivätty 30. maaliskuuta, kun Rooman konsuleina olivat Flavius Konstantinus Augustus neljännettä kertaa sekä Gallicanus. Tämän päiväyksen on tutkimuskirjallisuudessa ajateltu viittavan joko vuosipariin 315/317, jolloin Konstantinus Suuri oli konsulina tai vuosipariin 329/330, jolloin Konstantinuksen poika oli konsulina (Bowersock 2007, xv). Se, että lahjakirja antaa ristiriitaista tietoa omasta kirjoitusvuodestaan, on jo itsessään vahva todiste siitä, että se on todennäköisesti väärennös. Lorenzo Valla ei kuitenkaan ollut tietoinen tästä päiväykseen sisältyvästä ristiriidasta (Bowersock 2007, xii).
48. Vallan käytössä oli lainoppinut Gratianuksen noin vuonna 1440 kokoamaan kato-lisen kirkon kanonion *Decretum Gratianiin* sisällytetty versio lahjakirjasta. Tämä versio oli kuitenkin sisällytetty *Decretum Gratianiin* vasta Gratianuksen kuoleman jälkeen, mistä Valla on itsekin tietoinen (Valla 2007, 56). Valla kutsuu epäilemäänsä tuntemattomaksi jäänyttä dokumentin lisäajää ja mahdollista väärentäjää nimellä Palea (suom. ”akana”, ”korsi” tai ”olkiukko”), mutta ei ryhdy tarkastelemaan mah-dollisia syitä dokumentin väärentämiseen eikä spekuloidaan sillä, milloin väären-nös on tarkalleen ottaen saanut alkunsa.
49. Bowersock 2007, xii.
50. Valla 2007, 8–30.
51. Valla 2007, 30–42.
52. Valla 2007, 42–54.
53. Valla 2007, 54–56.
54. Ks. esim. Tucker 2010.
55. Valla 2007, 66, 87.
56. Valla 2007, 75 (suom. oma). Vallan kommentin selventämiseksi sanottakoon seuraavaa: Konstantinuksen aikana kaupungin nimi oli Byzantion. Tehdessään kaupungista valtakuntansa uuden pääkaupungin Konstantinus nimesi Byzantio-nin Nova Romaksi. Vasta Konstantinuksen kuoleman jälkeen kaupunkia alettiin kutsua Konstantinopoliksi. Vallan voi siis tulkita tarkoittavan, että kaupunkia ei ollut perustettu nimenomaan Konstantinopolina tuolloin.